

ความทรงจำร่วม อัตลักษณ์ชาติ และนโยบายต่างประเทศเกาหลีใต้ : กรณีข้อพิพาททางบำเรอสงครามและคนงานบังคับเกาหลีระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น¹

วิเชียร อินทะสี*

คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ประเทศไทย

Collective Memory, National Identity and Foreign Policy of South Korea: The Case of Disputes between Japan and South Korea Regarding Korean Comfort Women and Forced Laborers

Wichian Intasi*

Faculty of Social Sciences, Naresuan University, Thailand

Article Info

Research Article

Article History:

Received 28 February 2021

Revised 23 November 2021

Accepted 27 December 2021

คำสำคัญ

ความทรงจำร่วม

อัตลักษณ์ชาติ

นโยบายต่างประเทศเกาหลีใต้

ข้อพิพาทระหว่างเกาหลีใต้

กับญี่ปุ่น

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) ความทรงจำร่วม อัตลักษณ์ชาติ และนโยบายต่างประเทศเกาหลีใต้ต่อญี่ปุ่น ในช่วงรัฐบาลปักคินฮยและมุนแชอิน และ 2) เพื่ออธิบายว่าทำไมความทรงจำร่วมยังมีอิทธิพลต่อการเมืองภายในและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสอง ผลการวิจัยพบว่าความทรงจำร่วมของคนเกาหลีใต้เกี่ยวกับนางบำเรอสงครามและคนงานบังคับเกาหลีมีอิทธิพลต่ออัตลักษณ์ชาติ ความรู้สึกชาตินิยม และการกำหนดนโยบายต่างประเทศเกาหลีใต้ต้องการให้ญี่ปุ่นขอโทษอย่างเป็นทางการ และจ่ายค่าชดเชยให้แก่ผู้ประสบเคราะห์กรรม เนื่องจากอิทธิพลของความจำร่วม อัตลักษณ์ และความรู้สึกชาตินิยมในญี่ปุ่น รัฐบาลญี่ปุ่นไม่เคยยอมรับอย่างเป็นทางการในการยึดครองเกาหลีเป็นอาณานิคม และล้มเหลวในการร่วมมือกับเกาหลีใต้ในการแก้ไขข้อพิพาทด้วยเหตุนี้ สงครามประวัติศาสตร์ระหว่างประเทศทั้งสองจึงอยู่ในสถานการณ์ยุ่งยากทั้งในปัจจุบันและอนาคต

* Corresponding author

E-mail address: wichiani@nu.ac.th

¹ การวิจัยนี้ได้รับการสนับสนุนจากงบประมาณรายได้ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2564

Keywords:

collective memory,
national identity,
South Korean foreign policy,
dispute between South Korea
and Japan

Abstract

This research aims to: 1) study collective memory, national identity and South Korean foreign policies toward Japan regarding the historical issues of Korean comfort women and forced laborers during the Park Geun-hye and Moon Jae-in governments; and 2) investigate why collective memory has influenced South Korea and Japan's domestic politics and international relations. The findings suggest that Korean comfort women's and forced laborers' collective memories have impacted Korean identity, nationalism and South Korean foreign policies. South Korea has demanded from Japanese governments both a formal apology and reparations for the victims. Due to the influence of collective memory, national identity and nationalism in Japan, the Japanese governments have never officially recognized their illegal colonization of Korea and failed to cooperate with South Korea in the settlement of disputes over the past. Thus, historic wars between the two countries are doomed to continue both in the present and towards the future.

1. บทนำ

การยึดครองเกาหลีเป็นอาณานิคมของญี่ปุ่นระหว่าง ค.ศ. 1910-1945 ได้ก่อผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างญี่ปุ่นกับเกาหลีเหนือและเกาหลีใต้ในเวลาถัดมา นับตั้งแต่การบิดเบือนตำราเรียนประวัติศาสตร์ในประเด็นการยึดครองเกาหลี ข้อพิพาทด้านดินแดน การนำหญิงชาวเกาหลีไปเป็นนางบำเรอ (comfort women) ทหารญี่ปุ่นในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 และประเด็นคนงานเกาหลีที่ถูกบังคับไปทำงานในญี่ปุ่นในช่วงเกาหลีเป็นอาณานิคมญี่ปุ่น สภาพดังกล่าวนับเป็นอุปสรรคในการสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างกัน แต่ด้วยเกาหลีใต้ในขณะนั้นปกครองด้วยรัฐบาลอำนาจนิยม กอปรกับสหรัฐอเมริกากดดันญี่ปุ่นให้เจรจากับเกาหลีใต้ให้สำเร็จโดยเร็ว เพราะต้องการให้ญี่ปุ่นและเกาหลีใต้ร่วมมือกันต่อต้านการขยายอิทธิพลของสหภาพโซเวียตและจีนในภูมิภาคเอเชียตะวันออก จึงเป็นผลให้รัฐบาลญี่ปุ่นและเกาหลีใต้บรรลุความตกลงและสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูตใน ค.ศ. 1965 ท่ามกลางการชุมนุมประท้วงของนักศึกษา นักการเมืองฝ่ายค้าน ปัญญาชน และประชาชนเกาหลีใต้ เพราะต่างตระหนักถึงการเอารัดเอาเปรียบและการบังคับกดขี่ของญี่ปุ่นในช่วงการยึดครอง ขณะเดียวกันก็เห็นว่าเกาหลีใต้ดำเนินนโยบายทางการทูตเป็นรองญี่ปุ่น โดยสาระสำคัญของความตกลง ทั้ง 2 ฝ่ายเห็นพ้องร่วมกันในการกำหนดเขตเศรษฐกิจจำเพาะและพื้นที่ทำประมงร่วม ญี่ปุ่นมอบเงินชดเชยในส่วนทรัพย์สินเสียหายในช่วงการยึดครอง การให้เงินกู้ยืมแก่ภาครัฐบาล และการให้เงินกู้ยืมเพื่อการพาณิชย์แก่เกาหลีใต้ แต่ในความตกลงไม่ได้ระบุถึงการแก้ไขปัญหานางบำเรอสงคราม ด้วยเหตุนี้ ภายหลังการสถาปนาความสัมพันธ์ระหว่างกัน ความไม่พอใจของประชาชนและกลุ่มเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในเกาหลีใต้จึงเรียกร้องต่อรัฐบาลให้กดดันรัฐบาลญี่ปุ่น เพื่อขอโทษต่อการกระทำในช่วงการยึดครองเกาหลีเป็นอาณานิคม และจ่ายค่าชดเชยความเสียหาย ดังการเคลื่อนไหวของกลุ่มต่าง ๆ ในทศวรรษที่ 1980 และการก่อตั้งสภาหญิงที่ถูกเกณฑ์เป็นนางบำเรอสงครามทหารญี่ปุ่นแห่งเกาหลี (Korean Council for the Women Drafted for Military Sexual Slavery by Japan) ขึ้น ในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. 1990 เพื่อรณรงค์ประเด็นนางบำเรอสงคราม การเคลื่อนไหวเป็นผลให้รัฐบาลเกาหลีใต้ใช้ความพยายามเปิดการเจรจากับญี่ปุ่น ดังในช่วงประธานาธิบดีโนแทวู (Roh Tae-woo) เยือนญี่ปุ่นใน ค.ศ. 1990 พระจักรพรรดิอากิฮิโตะ (Akihito) ได้แสดงความเสียใจต่อการกระทำผิดของญี่ปุ่นต่อเกาหลี แต่กลุ่มเคลื่อนไหวเกาหลีใต้มองว่าไม่ใช่เป็นการขอโทษ แม้ใน ค.ศ. 1992 นายกรัฐมนตรีมิยาซาวาคิอิชิ (Miyazawa Kiichi) เดินทางเยือนเกาหลีใต้ และกล่าวแสดงความเสียใจต่อสมัชชาแห่งชาติในกรณีนางบำเรอสงคราม พร้อมให้คำมั่นสัญญาในการสอบสวนข้อเท็จจริง และการพิจารณาจ่ายค่าชดเชยแก่ผู้เสียหาย แต่ในเวลาต่อมารัฐบาลญี่ปุ่นอ้างว่าปัญหาดังกล่าวได้แก้ไขแล้วในช่วงการทำความตกลงเพื่อสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูต นอกจากนั้น ยังมีประเด็น

คนงานเกาหลีที่ถูกบังคับทำงานในญี่ปุ่น ในช่วงญี่ปุ่นยึดครองเกาหลี ซึ่งคนงานเหล่านี้ไม่ได้รับค่าจ้าง ได้เรียกร้องให้รัฐบาลญี่ปุ่นขอโทษและจ่ายค่าชดเชยให้ แต่รัฐบาลญี่ปุ่นยืนยันกรณว่าปัญหาดังกล่าวได้รับการแก้ไขแล้ว ในช่วงสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างกัน

จากข้อพิพาทดังกล่าว ในบางช่วงเวลาส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่นอยู่ในภาวะตึงเครียดขึ้น ดังกรณีศาลฎีกาเกาหลีใต้มีคำพิพากษาในเดือนตุลาคม ค.ศ. 2018 ให้บริษัทนิปปอนสตีลแอนด์ซูมิโตโมเมทัล (Nippon Steel & Sumitomo Metal) จ่ายค่าชดเชยให้แก่คนงานบังคับเกาหลี จำนวน 4 คน ๆ ละ 88,000 เหยียญสหรัฐ และในเดือนพฤศจิกายนถัดมา ศาลฎีกาเกาหลีใต้พิพากษาให้บริษัทมิทซูบิชิอุตสาหกรรมหนัก (Mitsubishi Heavy Industries) จ่ายค่าชดเชยให้แก่คนงานบังคับเกาหลี จำนวน 10 คน จากคำพิพากษานี้ นอกจากรัฐบาลญี่ปุ่นได้ประท้วงต่อรัฐบาลเกาหลีใต้แล้ว ยังดำเนินมาตรการกดดันรัฐบาลเกาหลีใต้เพื่อไม่ให้ดำเนินการตามคำพิพากษา โดยในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. 2019 ญี่ปุ่นเข้มงวดในการควบคุมการส่งออกสินค้าที่ใช้เทคโนโลยีการผลิตขั้นสูงไปยังเกาหลีใต้ รวมทั้งในเดือนสิงหาคมถัดมาได้ลบสถานะการเป็นหุ้นส่วนพิเศษทางการค้าของเกาหลีใต้ จึงเปรียบเสมือนการทำสงครามการค้าระหว่างกัน จากสภาพการณ์ที่กล่าวมา บทความนี้ผู้วิจัยจึงกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ดังนี้

- 1) ศึกษาความทรงจำร่วม (collective memory) อัตลักษณ์ชาติ (national identity) และการกำหนดนโยบายต่างประเทศของเกาหลีใต้ต่อญี่ปุ่น ในช่วงประธานาธิบดีปาร์คเก็นฮเย (Park Geun-hye) และมุนแจอิน (Moon Jae-in) ในประเด็นนางบำเรอสงครามและคนงานบังคับเกาหลี และ
- 2) อธิบายว่าทำไมความทรงจำร่วมยังมีอิทธิพลต่อการเมืองภายในและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสอง ดังการปลุกกระแสความรู้สึกชาตินิยมและการชุมนุมเรียกร้องต่อญี่ปุ่นในเกาหลีใต้ ทั้งที่ญี่ปุ่นอ้างว่าประเด็นดังกล่าวได้แก้ไขเสร็จสิ้นแล้ว ก่อนญี่ปุ่นและเกาหลีใต้สถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูตใน ค.ศ. 1965

2. แนวคิดและทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษา

ในการศึกษาความทรงจำร่วม อัตลักษณ์ชาติ และนโยบายต่างประเทศเกาหลีใต้ กรณีข้อพิพาทนางบำเรอสงครามและคนงานบังคับเกาหลีระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น ผู้วิจัยใช้แนวคิดความทรงจำร่วมและอัตลักษณ์ชาติเป็นกรอบในการศึกษา ซึ่งแนวคิดความทรงจำร่วมนี้ มอริซฮัลบวาชส์ (Maurice Halbwachs) ผู้วางรากฐานแนวคิดมองว่า ความทรงจำมีความสำคัญต่อทุกสังคม และสังคมสมัยใหม่อาจก่อร่างหรือปรับแต่งอดีต เพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายทางการเมือง (Misztal, 2003) เมื่อความทรงจำบุคคลหรือความทรงจำที่เป็นสถาบันอย่างประวัติศาสตร์ถือเป็นการประกอบร่างทางสังคม (Fine, 1996; Poole, 2008) กลุ่มทางสังคมจึงนับเป็นผู้กำหนดอะไรควรนำจดจำและรำลึกได้อย่างไร (Misztal, 2003) ดังนั้น เรื่องราวบางสิ่งบางอย่างหรือ

บางเหตุการณ์จึงสูญหายไป และความทรงจำของแต่ละกลุ่มและชนชั้นต่างก็มีลักษณะเฉพาะตามที่สมาชิกได้สร้างหรือประกอบสร้างขึ้น (Gillis, 1994; Luiselli, 2011) ความทรงจำร่วมแม้ถูกตรึงอยู่ในโครงสร้างสังคม แต่ก็เปลี่ยนแปลงได้เมื่อข้อผูกมัดทางสังคมอ่อนแอหรือสิ้นสุดลงหรือไม่ก็มีข้อผูกมัดใหม่มาแทน (Winter & Sivan, 2000) ความทรงจำร่วมเมื่อถูกสร้างขึ้น ก็จะถูกสร้างขึ้นอีกด้วยพลังทางสังคม อำนาจ และปัญญา (Stephens, 2011) ในด้านความสำคัญของความทรงจำร่วมก็คือการเชื่อมต่ออดีตกับอนาคต ถ้าปราศจากสิ่งนี้ก็เท่ากับการไม่มีพื้นฐานสำหรับปัจจุบัน และความสามารถในการจินตนาการถึงอนาคต (Murray, 2013)

ความทรงจำสามารถพิจารณาได้เป็นความทรงจำปัจเจกบุคคล (individual memory) ความทรงจำสื่อสาร (communicative memory) ซึ่งเป็นระดับสังคม โดยใช้วิธีการสื่อสารหรือการมีปฏิสัมพันธ์ในการระลึกเหตุการณ์ในอดีตที่เกิดขึ้นไม่เกิน 80 ปี หรือ 100 ปี แต่การย้อนระยะเวลาไปยาวไกลถึงสิ่งที่สังคมประกอบสร้างขึ้น ความทรงจำร่วมในลักษณะนี้ก็คือ ความทรงจำวัฒนธรรม (cultural memory) โดยการถ่ายทอดอาจอยู่ในรูปของหนังสือ ภาพเหตุการณ์ และพิธีกรรมต่างๆ (Assmann, 2011a, 2011b)

การนำแนวคิดความทรงจำมาศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ นักวิชาการมองว่าความทรงจำของแต่ละบุคคลและความทรงจำร่วมมีอิทธิพลต่อการกำหนดและความชอบธรรมของนโยบายต่างประเทศ โดยนโยบายถูกมองว่ามีความชอบธรรมก็โดยผ่านความทรงจำร่วมหรือความทรงจำชาติ (collective or national memory) (Muller, 2004) ซึ่งในยุคหลังสงครามเย็น ความคิด วัฒนธรรม และอัตลักษณ์กับผู้กำหนดนโยบายถูกนำมาใช้ในการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างประเทศมากขึ้น แต่ก็ไม่ได้หมายถึงการปฏิเสธแนวคิดความสมดุลของอำนาจหรือสถาบันระหว่างประเทศ (Muller, 2004) โดยแนวคิดสรสร้างนิยม (Constructivism) ซึ่งได้รับความสนใจมากนับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1980 มองความสัมพันธ์ระหว่างประเทศเป็นการประกอบร่างทางสังคม ซึ่งวางอยู่บนแนวคิดพื้นฐานที่ว่าโครงสร้างทางสังคมมนุษย์ (human association) ถูกกำหนดโดยความคิดร่วม (shared ideas) มากกว่าพลังหรืออำนาจทางวัตถุ (material forces) อัตลักษณ์และผลประโยชน์ของตัวแสดงก่อร่างจากความคิดร่วมมากกว่าถูกกำหนดไว้โดยสภาวะธรรมชาติ (Wendt, 1996, 1999)

สำหรับอัตลักษณ์ชาติถือว่าได้รับอิทธิพลจากความทรงจำร่วมที่มีลักษณะเลือกเฟ้นทั้งเรื่องจริงหรือไม่ก็จินตนาการ เมื่อใดที่ผู้ควบคุมหรือรักษาอัตลักษณ์ชาติเปลี่ยนหรือหมดอำนาจ การรับรู้เกี่ยวกับอดีตและการกำหนดผลประโยชน์ชาติก็ถือว่าเปลี่ยนแปลงไปด้วย (Prizel, 1998) นอกจากนั้น การเปลี่ยนแปลงของอัตลักษณ์ชาติถือเป็นไปตามผลปฏิสัมพันธ์ระหว่างพลังของรัฐ (state forces) กับพลังของสังคม (societal forces) ในสังคมแบบดั้งเดิมการประกอบร่างอัตลักษณ์เป็นกระบวนการจากบนลงล่าง โดยชนชั้นนำทางการเมืองเป็นผู้ควบคุม แต่ในสังคมประชาธิปไตยมีลักษณะจากล่างสู่บน (Therien & Mace, 2013) เมื่ออัตลักษณ์

ถือเป็นตัวกำหนดผลประโยชน์ของรัฐ ถ้าอัตลักษณ์เปลี่ยนจึงย่อมมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบายของรัฐด้วย (Berger, 1996) แต่ถ้าประชาชนส่วนใหญ่มองว่านโยบายคุกคามต่ออัตลักษณ์ชาติ การต่อต้านก็ย่อมเกิดขึ้น ในทางตรงกันข้ามมติมหาชนย่อมสนับสนุนนโยบายนั้น ถ้านักการเมืองดำเนินทำที่สอดคล้องหรือสนับสนุนอัตลักษณ์ ฉะนั้น นโยบายต่างประเทศของรัฐบาลจึงถือเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดโดยการเมืองภายใน มีความเกี่ยวข้องกับพลวัตของอัตลักษณ์ชาติและบริบทของสภาพแวดล้อมระหว่างประเทศ (Bloom, 1993)

จากกรอบแนวคิดที่นำเสนอมา ผู้วิจัยจึงตั้งสมมติฐานในการวิจัยไว้ดังนี้ ความทรงจำร่วมของคนเกาหลีเกี่ยวกับการกดขี่และการกระทำผิดของญี่ปุ่น ในช่วงการยึดครองเกาหลี มีอิทธิพลต่อเอกลักษณ์ชาติของเกาหลีในการต่อสู้เพื่อความเป็นธรรม โดยเฉพาะประเด็นนางบำเรอสงครามและคนงานบังคับเกาหลี ทั้งในส่วนการเรียกร้องความเป็นธรรมโดยขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง และการดำเนินนโยบายต่างประเทศของเกาหลีใต้ต่อญี่ปุ่น แม้ญี่ปุ่นอ้างว่าประเด็นปัญหาดังกล่าวได้แก้ไขแล้วในช่วงสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างกันใน ค.ศ. 1965

3. ระเบียบวิธีการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) โดยเก็บข้อมูลจากเอกสารหนังสือพิมพ์ วารสาร และหนังสือ ทั้งที่ปรากฏในรูปของสิ่งพิมพ์และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ ที่เกี่ยวข้องกับข้อพิพาทระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น ในประเด็นนางบำเรอสงครามและคนงานบังคับเกาหลี ทั้งในส่วนการเรียกร้องความเป็นธรรมโดยขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง และการดำเนินนโยบายต่างประเทศของเกาหลีใต้ต่อญี่ปุ่น ถัดจากนั้นนำมาวิเคราะห์ตามกรอบแนวคิด (conceptual framework) และเขียนเป็นรายงานผลการศึกษา

4. ผลการวิจัย

4.1 ข้อพิพาทนางบำเรอสงครามและคนงานบังคับเกาหลีระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น

กองทัพและรัฐบาลญี่ปุ่นได้เริ่มต้นนโยบายอย่างเป็นทางการ ในการนำผู้หญิงให้บริการทางเพศแก่ทหาร และการตั้งสถานบริการทางเพศขึ้นในพื้นที่ที่กองทัพตั้งอยู่เมื่อปลาย ค.ศ. 1937 อันเป็นช่วงที่กองทัพญี่ปุ่นยึดครองนานจิง (Nanjing) ของจีน ถัดจากนั้นมากองทัพญี่ปุ่นได้ตั้งสถานบริการทางเพศขึ้นในดินแดนอาณานิคมและดินแดนที่ยึดครอง ในช่วงเตรียมการสงครามและการเข้าสู่สงครามโลก ครั้งที่ 2 (Chung, 1997) ความจำเป็นในการจัดตั้งสถานบริการทางเพศนอกจากป้องกันไม่ให้ทหารญี่ปุ่นข่มขืนผู้หญิงในพื้นที่ยึดครองแล้ว ก็เพื่อให้ทหารญี่ปุ่นปลอดภัยจากโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ สำหรับผู้หญิงซึ่งให้บริการบางส่วนเป็นผู้ใหญ่แต่บางส่วนยัง

เป็นเด็ก โดยถูกบังคับหรือไม่ก็ถูกหลอกลวงมา ซึ่งประกอบด้วยผู้หญิงเกาหลีใต้ หวัน จิน ฟิลิปปินส์ มาเลเซีย อินโดนีเซีย ตีมอร์ตะวันออก และเนเธอร์แลนด์ โดยผู้หญิงเกาหลีมีจำนวนมากที่สุด เพราะเกาหลีเป็นดินแดนอาณานิคมของญี่ปุ่น จากตัวเลขประมาณการอยู่ระหว่าง 50,000 - 200,000 คน โดยส่งไปให้บริการตามสถานบริการทางเพศในดินแดนเอเชียและแปซิฟิกใต้ ในช่วงกองทัพญี่ปุ่นเฟื่องฟูในสงคราม นางบำเรอสงครามชาวเกาหลีเหล่านี้ถูกฆ่าหรือไม่ก็ถูกทิ้งไว้ในพื้นที่จนเสียชีวิต (Lee, 2019a)

ประเด็นนางบำเรอสงครามชาวเกาหลีได้ปรากฏสู่สาธารณะและได้รับความสนใจ เมื่อเกิดการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในเกาหลีใต้ในช่วงทศวรรษที่ 1970 และนับจากทศวรรษที่ 1980 การเคลื่อนไหวได้อยู่ในรูปขบวนการ ดังการก่อตั้งสภาหญิงที่ถูกเกณฑ์เป็นนางบำเรอสงครามทหารญี่ปุ่นแห่งเกาหลีขึ้นในต้นทศวรรษที่ 1990 ซึ่งบ่งบอกถึงความตั้งใจของผู้เสียหายในการต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมและปกป้องศักดิ์ศรีของตน ขณะที่คนส่วนใหญ่ในสังคมเกาหลีใต้ในขณะนั้น มองประเด็นดังกล่าวเป็นเรื่องอับอายและเป็นมลทินกับผู้เสียหายและสังคม แม้แต่การนำประเด็นนางบำเรอสงครามแสดงเป็นนิทรรศการในโถงเอกราชของเกาหลี (Independence Hall of Korea's Exhibition) ยังถูกคัดค้านจากผู้จัด (Yoon, 2020) อย่างไรก็ตาม ในเดือนสิงหาคม ค.ศ. 1991 คิมฮักซุน (Kim Hak-sun) หญิงเกาหลีใต้คนแรกได้เปิดเผยตนเองว่าถูกบังคับให้เป็นนางบำเรอสงคราม และในเดือนธันวาคมปีเดียวกัน คิมฮักซุนและหญิงเกาหลีที่ตกอยู่ในสถานะเดียวกันได้ยื่นฟ้องรัฐบาลญี่ปุ่นต่อศาลแขวงกรุงโตเกียว (Tokyo District Court) เพื่อเรียกค่าชดเชย ถัดมาใน ค.ศ. 1993 หญิงเกาหลีที่เป็นนางบำเรอสงครามได้ยื่นฟ้องรัฐบาลญี่ปุ่น เพื่อให้ขอโทษและจ่ายค่าชดเชย (Soh, 1996) การเคลื่อนไหวเหล่านี้เป็นผลให้ผู้นำเกาหลีใต้และญี่ปุ่นตระหนักและรับรู้ปัญหา แต่การที่รัฐบาลญี่ปุ่นแสดงท่าทีในเวลาดังกล่าวได้แก้ไขแล้วตามสนธิสัญญาว่าด้วยความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐาน (Treaty on Basic Relations) ซึ่งลงนามร่วมกันระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่นเมื่อ ค.ศ. 1965 (Bridges, 1993) จึงกลายเป็นอุปสรรคในการแก้ไขปัญหา จากท่าทีของรัฐบาลญี่ปุ่นทำให้มองว่าไม่มีความจริงใจในการแก้ไขปัญหา หญิงเกาหลีใต้ที่ตกเป็นนางบำเรอสงครามจึงจัดการประท้วงขึ้นหน้าสถานทูตญี่ปุ่นในกรุงโซลทุกวันพุธนับตั้งแต่ ค.ศ. 1992 เป็นต้นมา

อย่างไรก็ตาม ในเดือนสิงหาคม ค.ศ. 1993 โยเฮอิ โคโนะ (Yohei Kono) เลขาธิการคณะรัฐมนตรีญี่ปุ่นได้ออกแถลงการณ์ ซึ่งในเวลาต่อมาเรียกว่าแถลงการณ์โคโนะ (Kono Statement) ระบุว่า กองทัพญี่ปุ่นเกี่ยวข้องโดยตรงหรือโดยอ้อมในการจัดตั้งและการจัดการสถานบริการนางบำเรอสงคราม ในหลายกรณีหญิงที่ให้บริการไม่ได้ยินยอม แต่ใช้วิธีการหลอกลวง บังคับ หรืออื่นๆ รวมทั้งการดำเนินชีวิตของหญิงที่ให้บริการเป็นไปด้วยความทุกข์ทรมาน ภายใต้บรรยากาศของการบังคับ (Ministry of Foreign Affairs of Japan, 1993) แม้แถลงการณ์นี้เป็นผลการศึกษาของรัฐบาลญี่ปุ่นที่เริ่มดำเนินการในเดือนธันวาคม ค.ศ. 1991

ซึ่งถือเป็นแนวทางสำคัญในการแก้ไขปัญหา แต่ผู้นำญี่ปุ่นในช่วงถัดมาไม่เห็นด้วยกับแถลงการณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วงที่นักการเมืองแนวอนุรักษนิยมเป็นผู้นำ ดังกรณีชินโซ อาเบะ (Shinzo Abe) ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในช่วงแรก เขาได้แสดงท่าทีในเดือนมีนาคม ค.ศ. 2007 ว่าไม่มีหลักฐานที่บ่งบอกว่าทหารญี่ปุ่นเกี่ยวข้องโดยตรงในการบังคับผู้หญิงในเอเชียให้บริการทางเพศในช่วงสงคราม (วิเชียร อินทะสี, 2551) หรือการต่อต้านจากฝ่ายอนุรักษนิยม ดังกรณีนายกรัฐมนตรีคาน นาโอโตะ (Kan Naoto) ออกแถลงการณ์เมื่อเดือนสิงหาคม ค.ศ. 2010 ซึ่งเป็นช่วงครบรอบ 100 ปีที่ญี่ปุ่นเริ่มต้นยึดครองเกาหลีเป็นอาณานิคม เขาระบุว่าญี่ปุ่นได้กดขี่และละเมิดต่อศักดิ์ศรีคนเกาหลี พร้อมกับแสดงความสำนึกผิดและความเสียใจต่อสิ่งที่เกิดขึ้น แต่แถลงการณ์นี้นำไปสู่ปฏิกิริยาต่อต้านอย่างรุนแรงจากฝ่ายอนุรักษนิยมในญี่ปุ่น (Park, 2018)

นอกจากประเด็นนางบำเรอสงคราม ในช่วงการยึดครองเกาหลีเป็นอาณานิคม ญี่ปุ่นยังระดมคนเกาหลีไปเป็นแรงงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องจากภาคอุตสาหกรรมต้องการแรงงานเพิ่มขึ้นในการผลิตสินค้าและบริการต่าง ๆ ที่จำเป็นในการทำสงคราม เช่น กิจการเหมืองถ่านหิน เหมืองแร่โลหะ ก่อสร้าง และขนส่ง ดังนั้น การระดมคนงานจึงมักเป็นการชักจูงหรือไม่ก็เป็นการบังคับ โดยให้ข้อมูลตำแหน่งงานและรายได้ที่ไม่ตรงกับข้อเท็จจริง เช่น ค่าแรงสูง สภาพการทำงานดี และการได้รับโอกาสศึกษาเพิ่มเติม แต่ความเป็นจริงกลับมิได้เป็นเช่นนั้น โดยเฉพาะผู้ถูกบังคับให้ทำงานในเหมือง ซึ่งสภาพการทำงานเสี่ยงต่ออันตราย ชั่วโมงการทำงานยาวนาน ไม่มีวันหยุด และค่าตอบแทนต่ำ ด้วยเหตุนี้ คนงานที่ทนสภาพการทำงานไม่ได้จึงกระด้างกระเดื่อง หลบหนี หรือไม่ก็ฆ่าตัวตาย ภายหลังจากญี่ปุ่นยอมจำนนในสงคราม คนงานที่รอดชีวิตได้ก่อการประท้วงเรียกร้องค่าจ้างย้อนหลัง และการปฏิบัติที่ดีต่อคนงาน (วิเชียร อินทะสี, 2561)

ประเด็นคนงานบังคับเกาหลีจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่บ่งบอกถึงปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น แม้ญี่ปุ่นยืนยันตลอดว่าปมปัญหาทางประวัติศาสตร์ได้แก้ไขแล้ว ตามสนธิสัญญาว่าด้วยความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐาน ค.ศ. 1965 แต่การเรียกร้องของคนงานบังคับเกาหลีในประเด็นการขอโทษจากรัฐบาลญี่ปุ่น และการชดเชยค่าเสียหายก็ยังคงเกิดขึ้น ดังการฟ้องร้องต่อศาลญี่ปุ่นในต้นทศวรรษที่ 1990 แต่ศาลยกฟ้องโดยอ้างการขาดอายุความ หรือไม่ก็อ้างว่าประเด็นดังกล่าวแก้ไขเสร็จสิ้นแล้ว ก่อนเกาหลีใต้และญี่ปุ่นสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูต (Park, 2007) ถัดมาในสมัยประธานาธิบดีโนมูฮย็อน (Roh Moo-hyun) รัฐบาลเกาหลีใต้ได้เปิดเผยเอกสารการเจรจาความสัมพันธ์ระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น โดยตัวแทนเกาหลีใต้ปฏิเสธข้อเสนอแนะของญี่ปุ่น ซึ่งต้องการจ่ายค่าชดเชยให้แก่คนงานเกาหลีที่ถูกบังคับโดยตรง แต่ตัวแทนเกาหลีใต้ขอให้รัฐบาลญี่ปุ่นจ่ายค่าชดเชยเป็นเงินก้อน (lump sum compensation) จึงเท่ากับเป็นการแสดงโดยนัยถึงการสละสิทธิในการเรียกร้องอื่นใดจากรัฐบาลญี่ปุ่น รวมถึงการเรียกร้องค่าชดเชยของแต่ละบุคคลด้วย (Park, 2007) เมื่อการตกลงกันดังกล่าวเป็นการกระทำระหว่างรัฐต่อรัฐ โดย

ผู้ได้รับเคราะห์กรรมไม่มีส่วนร่วม ประธานาธิบดีโนมูฮิโชนิจิเรียกร้องให้รัฐบาลญี่ปุ่นหันมาร่วมมือกันแก้ไขปัญหาคนงานเกาหลีที่ถูกบังคับ

4.2 เกาหลีใต้และญี่ปุ่นกับการแก้ไขข้อพิพาท

การเคลื่อนไหวเรียกร้องให้ญี่ปุ่นแสดงความรับผิดชอบกรณีนางบำเรอสงครามไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในเกาหลีใต้เท่านั้น เพราะผู้ตกอยู่ในสภาพดังกล่าวยังมีหญิงชาวจีน ฟิลิปปินส์ และไต้หวัน ดังนั้น การเคลื่อนไหวจึงเกิดขึ้นในเวทีระหว่างประเทศและเมืองค็กระหว่างประเทศเข้าร่วมด้วย ดังคณะกรรมการยุติธรรมระหว่างประเทศ (International Commission of Jurists-ICJ) ที่เริ่มต้นสอบสวนและเก็บข้อมูลเกี่ยวกับนางบำเรอสงครามในเดือนเมษายน ค.ศ. 1993 ในรายงานผลการสอบสวนได้ข้อสรุปว่า การกระทำดังกล่าวเป็นการละเมิดกฎหมายระหว่างประเทศ รัฐบาลญี่ปุ่นต้องรับผิดชอบและจ่ายค่าชดเชยให้แก่ผู้ตกเป็นเหยื่อ แม้รายงานนี้นำเสนอต่อรัฐบาลญี่ปุ่นในเดือนกันยายน ค.ศ. 1994 แต่กลับปรากฏว่าไม่ได้รับการพิจารณาอย่างจริงจัง (Tai, 2020) อย่างไรก็ตาม นายกรัฐมนตรีโทมิอิชิ มูรายามา (Tomiiichi Murayama) ในฐานะหัวหน้าพรรคสังคมนิยมญี่ปุ่น (Japan Socialist Party) ได้พยายามผ่านมติการขอโทษ (apology resolution) ในรัฐสภา เนื่องในโอกาสครบรอบ 50 ปีที่ญี่ปุ่นยอมจำนนในสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่ในเดือนธันวาคม ค.ศ. 1994 กลุ่มอนุรักษนิยมในพรรคเสรีประชาธิปไตย (Liberal Democratic Party) ซึ่งเป็นพรรคร่วมรัฐบาลผสมได้ขัดขวาง ด้วยเหตุนี้ การแก้ไขปัญหโดยที่รัฐบาลญี่ปุ่นจ่ายค่าชดเชยให้แก่นางบำเรอสงครามโดยตรงจึงไม่เกิดขึ้น (Ku, 2015)

สิ่งที่รัฐบาลญี่ปุ่นได้กระทำก็คือ การจัดตั้งกองทุนหญิงเอเชีย (Asian Women's Fund-AWF) ขึ้นในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. 1995 โดยการรวบรวมเงินบริจาคจากประชาชนทั่วไป ส่วนค่าใช้จ่ายทางการแพทย์และสวัสดิการนั้น รัฐบาลเป็นผู้รับผิดชอบ ประธานกองทุนและนายกรัฐมนตรีได้ส่งจดหมายแสดงการขอโทษและความเสียใจในนามส่วนบุคคลไปยังนางบำเรอสงครามในเกาหลีใต้ ไต้หวัน ฟิลิปปินส์ เนเธอร์แลนด์ และอินโดนีเซีย โดยนางบำเรอสงครามบางส่วนได้รับความช่วยเหลือจากกองทุน แต่บางส่วนปฏิเสธ รวมทั้งการคัดค้านจากขบวนการเคลื่อนไหวต่างๆ ถัดมาใน ค.ศ. 2007 กองทุนหญิงเอเชียได้ถูกยุบเลิกไป (Tai, 2020) การพยายามแก้ไขปัญหานองนายกรัฐมนตรีมูรายามา จึงทำให้ถูกมองว่าเป็นการกระทำที่ไม่ได้รับฉันทามติจากคณะรัฐมนตรี และไม่ได้รับความเห็นชอบจากรัฐสภาญี่ปุ่น รวมทั้งการจ่ายค่าเยี่ยวยาก็ไม่ได้มาจากเงินงบประมาณ ในการบ่งบอกว่ารัฐบาลญี่ปุ่นรับผิดชอบต่อความเสียหายที่เกิดขึ้น (Chang, 2009)

การเคลื่อนไหวเรียกร้องขององค์กรต่าง ๆ ทำให้รัฐบาลญี่ปุ่นสนใจในปัญหาดังกล่าว แต่การเจรจาโดยตรงระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่นในระดับผู้นำรัฐบาลกลับไม่เกิดขึ้น เนื่องจากแต่ละฝ่ายมีท่าทีแตกต่างกัน โดยเฉพาะนักการเมืองอนุรักษนิยมในญี่ปุ่น จากสภาพดังกล่าวในเดือนธันวาคม ค.ศ. 2011 หญิงเกาหลีใต้ที่ตกเป็นนางบำเรอสงครามจึงสร้างแรงกดดัน โดย

การนำอนุสาวรีย์หรือรูปปั้นนางบำเรอสงครามไปตั้งบริเวณด้านหน้าสถานทูตญี่ปุ่นในกรุงโซล เพื่อเป็นการประท้วงรัฐบาลญี่ปุ่น ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน การประชุมสุดยอดระหว่างประธานาธิบดี อีมย็องบัก (Lee Myung-bak) กับนายกรัฐมนตรีโยชิฮิโกะ โนดะ (Yoshihiko Noda) เกิดการโต้แย้งกันอย่างรุนแรงในประเด็นนางบำเรอสงคราม โดยผู้นำญี่ปุ่นระบุว่าปัญหานี้แก้ไขเสร็จสิ้นแล้ว ตามสนธิสัญญาว่าด้วยความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐาน ค.ศ. 1965 ฝ่ายผู้นำเกาหลีใต้โต้แย้งว่า ประเด็นนางบำเรอสงครามอยู่นอกกรอบสนธิสัญญา เพราะเป็นการกระทำของกองทัพญี่ปุ่น ที่จะผิดต่อหลักสิทธิมนุษยชน (Park, 2018) ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างประเทศทั้งสองตึงเครียดมากขึ้น เมื่อประธานาธิบดีอีมย็องบักเดินทางไปเกาะด็อกโด (Dokdo) หรือทาเกชิมะ (Takeshima) ซึ่งเป็นดินแดนพิพาทระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น ในเดือนสิงหาคม ค.ศ. 2015 โดยนายกรัฐมนตรีโนดะมองว่าเป็นสิ่งที่ยอมรับไม่ได้ พร้อมประท้วงโดยการเรียกทูตญี่ปุ่นประจำเกาหลีใต้กลับประเทศ (Choe, 2012)

การแก้ไขข้อพิพาทนางบำเรอสงครามระหว่างญี่ปุ่นกับเกาหลีใต้ ต้องเผชิญความไม่แน่นอนมากขึ้น เมื่ออาเบะดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีญี่ปุ่นเป็นครั้งที่ 2 โดยในเดือนธันวาคม ค.ศ. 2012 รัฐบาลอาเบะแสดงนัยว่าอาจทบทวนแถลงการณ์โคโนะ โดยการให้นักประวัติศาสตร์และผู้เชี่ยวชาญศึกษาแถลงการณ์ดังกล่าว ซึ่งการแสดงท่าทีเช่นนี้น่าเป็นผลจากแรงกดดันของสมาชิกรัฐสภาและสื่อมวลชนสายอนุรักษ์นิยม ต่อมาในเดือนมิถุนายน ค.ศ. 2014 รัฐบาลญี่ปุ่นเปิดเผยผลการสอบสวนสรุปว่าการกำหนดหรือใช้ถ้อยคำในแถลงการณ์เป็นผลจากการต่อรองทางการเมืองระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น และเนื้อหาของแถลงการณ์ก็ได้ตั้งอยู่บนหลักฐานทางประวัติศาสตร์แต่เพียงอย่างเดียว (Tiezzi, 2014) ภายหลังการเปิดเผยผลการสอบสวน เกาหลีใต้และจีนได้ประท้วง พร้อมเรียกร้องให้ญี่ปุ่นหยุดการอำพรางความจริง (whitewash) ทางประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตาม ภายหลังการเปิดเผยผลการสอบสวน รัฐบาลญี่ปุ่นแสดงท่าทีจะไม่แก้ไขแถลงการณ์โคโนะ

ท่าทีของรัฐบาลอาเบะที่ให้ความสำคัญในการแก้ไขปัญหานี้ ยังสะท้อนให้เห็นเด่นชัดในการประชุมสุดยอดผู้นำเอเชียและแอฟริกาที่กรุงจาการ์ตา อินโดนีเซีย เมื่อเดือนเมษายน ค.ศ. 2015 โดยนายกรัฐมนตรีอาเบะกล่าวแสดงความเสียใจอย่างสุดซึ้งต่อการกระทำของญี่ปุ่นในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่ไม่ได้แสดงการขอโทษอย่างจริงใจต่อชาวเอเชีย จากการรุกรานและการยึดครองดินแดนเป็นอาณานิคม (Kyodo, 2015) ท่าทีเช่นนี้ก็เหมือนกับคำกล่าวในช่วงเดือนสิงหาคมถัดมา ในโอกาสครบรอบ 70 ปีที่ญี่ปุ่นยอมจำนนในสงครามโลกครั้งที่ 2

อย่างไรก็ตาม การประชุมร่วมระหว่างประธานาธิบดีปักคินฮยอกกับนายกรัฐมนตรีอาเบะที่กรุงโซล เมื่อเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. 2015 ผู้นำทั้งสองเห็นพ้องกันในการเร่งเจรจาเพื่อแก้ไขปัญหาความสัมพันธ์ที่อยู่ในลักษณะตึงเครียด อันเนื่องมาจากเหตุการณ์ในอดีต ซึ่งผู้นำเกาหลีใต้เรียกร้องให้ญี่ปุ่นเยียวยาประวัติศาสตร์อันเจ็บปวด ส่วนผู้นำญี่ปุ่นชี้แนะให้เกาหลีใต้เน้นการมอง

ไปในอนาคต (Choe, 2015) ในที่สุดในเดือนธันวาคมถัดมา ยูนพย็องเซ (Yun Byung-se) รัฐมนตรีต่างประเทศเกาหลีใต้ และฟูมิโอะ คิชิดะ (Fumio Kishida) รัฐมนตรีต่างประเทศญี่ปุ่น ได้ออกแถลงการณ์ร่วมเกี่ยวกับนางบำเรอสงคราม (Japan-South Korea Statement on Comfort Women) ซึ่งมีสาระสำคัญสรุปได้ดังนี้ ฝ่ายญี่ปุ่นโดยนายกรัฐมนตรีอาเบะขอแสดงการขอโทษและความเสียใจอย่างสุดซึ้งต่อประสบการณ์อันเจ็บปวดทรมานและจิตใจ ซึ่งนางบำเรอสงครามได้รับ ดังนั้น รัฐบาลญี่ปุ่นขอจัดตั้งมูลนิธิขึ้นพร้อมกับสนับสนุนงบประมาณเพื่อการเยียวยาบาดแผลทางจิตใจ การฟื้นฟูเกียรติและศักดิ์ศรีของผู้ตกเป็นนางบำเรอสงคราม จะร่วมมือกับรัฐบาลเกาหลีใต้ในการดำเนินการให้บรรลุเป้าหมาย พร้อมกันนั้นรัฐบาลญี่ปุ่นยืนยันว่าการดำเนินการตามแถลงการณ์เป็นการแก้ไขปัญหาย่างหมดจดและเปลี่ยนแปลงไม่ได้ สำหรับฝ่ายเกาหลีใต้ยืนยันตามท่าทีของฝ่ายญี่ปุ่น โดยจะเจรจากับองค์กรเคลื่อนไหวในการเคลื่อนย้ายอนุสาวรีย์นางบำเรอสงครามออกจากด้านหน้าสถานทูตญี่ปุ่น รวมทั้งการร่วมมือกับญี่ปุ่นในการละเว้นการกล่าวหาและการวิพากษ์วิจารณ์ประเด็นนางบำเรอสงครามในประชาคมระหว่างประเทศ (WSJ Staff, 2015)

รัฐบาลเกาหลีใต้ ญี่ปุ่น รวมทั้งสหรัฐอเมริกาแสดงความพึงพอใจต่อแถลงการณ์ ที่ประเทศพันธมิตรสำคัญทั้งสองสามารถบรรลุข้อตกลงในประเด็นที่ยุ้งยาก อันจะนำไปสู่ความร่วมมือกันทำงานอย่างใกล้ชิดในประเด็นระดับภูมิภาคและระดับโลกต่อไป โดยเฉพาะความเป็นเอกภาพในการแก้ไขวิกฤตนิวเคลียร์เกาหลีเหนือ และอิทธิพลทางการทหารของจีนที่เพิ่มขึ้น แต่แถลงการณ์ร่วมระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่นต้องประสบปัญหาในการนำไปปฏิบัติ เพราะการต่อต้านจากหญิงเกาหลีใต้ที่ตกเป็นนางบำเรอสงคราม ซึ่งมองความตกลงดังกล่าวเป็นเพียงการแสดง และไม่ได้มีการปฏิบัติให้เห็นเป็นจริง องค์กรที่เคลื่อนไหวในเรื่องดังกล่าว ดังสภาหญิงที่ถูกเกณฑ์เป็นนางบำเรอสงครามทหารญี่ปุ่นแห่งเกาหลีวิจารณ์ว่า เป็นการสมรู้ร่วมคิดทางการทูต ซึ่งทรยศต่อความหวังของประชาชนและผู้ได้รับเคราะห์กรรม (Kim, 2015) สิ่งที่นางบำเรอสงครามและองค์กรที่เคลื่อนไหวต้องการก็คือ ญี่ปุ่นต้องชดเชยค่าเสียหายอย่างเป็นทางการจากการกระทำผิดที่เกิดขึ้น และการขอโทษของผู้นำญี่ปุ่นต้องเป็นการยอมรับอย่างเป็นทางการในความรับผิดชอบทางกฎหมายต่อความทุกข์ทรมานของนางบำเรอสงคราม (Tiezzi, 2015) ขณะที่หญิงเกาหลีใต้ที่ตกเป็นนางบำเรอสงครามส่วนหนึ่งยอมรับสาระสำคัญของข้อตกลง ขณะที่ฝ่ายอนุรักษนิยมในญี่ปุ่นได้วิพากษ์วิจารณ์และไม่เห็นด้วยต่อท่าทีของรัฐบาลอาเบะเช่นกัน

4.3 การปะทุของข้อพิพาทครั้งล่าสุด (ค.ศ. 2017-2020)

ต่อมาเมื่อมุนแชนซึ่งเป็นนักกฎหมายสิทธิมนุษยชนและนักการเมืองแนวก้าวหน้า เข้าดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีเกาหลีใต้ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ. 2017 เขาแสดงท่าทีขอทบทวนแถลงการณ์ร่วมระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่นเมื่อ ค.ศ. 2015 เพราะหญิงเกาหลีใต้ที่ตกเป็น

นางบำเรอสงครามไม่มีส่วนร่วมในการจัดทำและไม่เห็นด้วยกับแถลงการณ์ ก่อนหน้านั้นในเดือนมกราคมปีเดียวกัน ญี่ปุ่นได้เรียกทูตและกงสุลใหญ่กลับประเทศ เพื่อประท้วงกรณีองค์กรเคลื่อนไหวนางอนุสาวรีย์นางบำเรอสงครามไปตั้งบริเวณหน้าสถานกงสุลญี่ปุ่นที่เมืองปูซาน (Busan) ถัดมาในเดือนมกราคม ค.ศ. 2018 ประธานาธิบดีมุนแฮอินเรียกร้องให้รัฐบาลญี่ปุ่นแสดงการขอโทษอย่างจริงจัง ขณะที่ผู้นำญี่ปุ่นตอบโต้ว่ารัฐบาลเกาหลีใต้ต้องผูกมัดต่อข้อตกลงระหว่างกันที่กระทำไว้เมื่อ ค.ศ. 2015 และในเดือนมกราคมปีถัดมา ความสัมพันธ์ระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่นยิ่งตึงเครียดมากขึ้น เมื่อญี่ปุ่นเรียกร้องให้ประธานสมัชชาแห่งชาติเกาหลีใต้ถอนคำพูดและขอโทษ กรณีการให้สัมภาษณ์ต่อสื่อมวลชนที่เรียกร้องให้จักรพรรดิอากิฮิโตะขอโทษต่อการกระทำผิดของญี่ปุ่นต่อเกาหลี ในช่วงก่อนการสละราชสมบัติ

สำหรับประเด็นซึ่งก่อให้เกิดความตึงเครียดปะทุขึ้น อันเป็นเหตุให้ทั้ง 2 ฝ่ายใช้มาตรการตอบโต้กัน และก่อผลกระทบต่อความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจ และความร่วมมือด้านความมั่นคง ตามมาก็คือ ศาลฎีกาเกาหลีใต้ได้มีคำพิพากษาในเดือนตุลาคม ค.ศ. 2018 ให้บริษัทนิปปอนสตีลแอนด์ซุมิโตโมเมทอล จ่ายค่าชดเชยให้แก่คนงานบังคับเกาหลี จำนวน 4 คน คนละ 88,000 เหรียญสหรัฐ (Ock, 2018) และในเดือนพฤศจิกายนถัดมา ศาลฎีกาพิพากษาให้บริษัทมิตซูบิชิอุตสาหกรรมหนัก จ่ายค่าชดเชยให้แก่คนงานบังคับเกาหลี จำนวน 10 คน (Shin & Lee, 2018) โดยก่อนหน้านี้คนงานบังคับเกาหลีได้ยื่นฟ้องเรียกค่าชดเชยจากบริษัทญี่ปุ่น ซึ่งใน ค.ศ. 2003 ศาลพิพากษายกฟ้อง คนงานบังคับเกาหลีจึงนำคำร้องมายื่นฟ้องต่อศาลที่เกาหลีใต้ ใน ค.ศ. 2005 ซึ่งศาลพิพากษาไม่รับฟ้อง โดยอ้างว่าคำพิพากษาของศาลญี่ปุ่นชอบด้วยกฎหมายแล้ว แต่ใน ค.ศ. 2012 ศาลฎีกาเกาหลีใต้มีคำวินิจฉัยว่า คนงานบังคับเกาหลีใช้สิทธิในการฟ้องเรียกค่าเสียหายจากบริษัทญี่ปุ่นได้ และคำตัดสินของศาลญี่ปุ่นไม่ชอบด้วยรัฐธรรมนูญของเกาหลีใต้ ด้วยเหตุนี้ คดีดังกล่าวจึงเข้าสู่การพิจารณาของศาลเกาหลีใต้ใน ค.ศ. 2013

คำตัดสินของศาลฎีกาเกาหลีใต้ดังกล่าว รัฐบาลญี่ปุ่นยื่นหนังสือประท้วงคำพิพากษาต่อรัฐบาลเกาหลีใต้ และแสดงท่าทีว่าอาจนำประเด็นความขัดแย้งเข้าสู่การพิจารณาของศาลยุติธรรมระหว่างประเทศ ส่วนรัฐบาลเกาหลีใต้มองว่าสนธิสัญญาว่าด้วยความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐาน ค.ศ. 1965 ไม่ตัดสิทธิบุคคลที่ได้รับความเสียหาย จากการตกเป็นคนงานบังคับในการเรียกร้องค่าชดเชย อย่างไรก็ตาม ประธานาธิบดีมุนแฮอินระบุว่า จะระมัดระวังการแสดงความคิดเห็นเพื่อไม่ให้นำไปสู่ความขัดแย้งของประชาชนทั้ง 2 ประเทศ พร้อมกับย้ำว่าไม่มีอำนาจในการแทรกแซงการพิจารณาคดีของศาล (Yamaguchi, 2018)

จากคำพิพากษาของศาลเกาหลีใต้ ถ้าบริษัทเอกชนญี่ปุ่นละเลยไม่ปฏิบัติตาม ศาลเกาหลีใต้ย่อมมีอำนาจในการยึดทรัพย์สินของบริษัทที่อยู่ในเกาหลีใต้และขายทอดตลาด เพื่อนำเงินไปจ่ายแก่โจทก์ที่ฟ้องร้องคดี รัฐบาลญี่ปุ่นจึงต้องกดดันรัฐบาลเกาหลีใต้ เพื่อไม่ให้นำเงินไปจ่ายแก่โจทก์ที่ฟ้องร้องคดี รัฐบาลญี่ปุ่นจึงต้องกดดันรัฐบาลเกาหลีใต้ เพื่อไม่ให้นำเงินไปจ่ายแก่โจทก์ที่ฟ้องร้องคดี โดยในเดือนกรกฎาคม ค.ศ. 2019 ญี่ปุ่นใช้มาตรการเข้มงวดใน

การควบคุมการส่งออกสินค้าที่ใช้เทคโนโลยีขั้นสูงในการผลิตไปยังเกาหลีใต้ จึงก่อผลกระทบต่อการผลิตโทรศัพท์สมาร์ทโฟน (smart phones) และจอภาพของบริษัทผู้ประกอบการ (Kim, 2019) ในต้นเดือนสิงหาคมถัดมา ญี่ปุ่นเพิ่มความกดดันเกาหลีใต้มากขึ้น โดยการลบสถานะการเป็นหุ้นส่วนพิเศษทางการค้าของเกาหลีใต้ ซึ่งหมายถึงการส่งสินค้าญี่ปุ่นไปเกาหลีใต้ต้องอยู่ภายใต้การควบคุมมากขึ้น อันเป็นเหตุให้เกาหลีใต้ประกาศใช้มาตรการในทำนองเดียวกันตอบโต้ญี่ปุ่น จึงเปรียบเสมือนการทำสงครามการค้า รวมทั้งเกาหลีใต้แสดงโดยนัยในการยุติความตกลงแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร ซึ่งหมายถึงความขัดแย้งขยายขอบเขตไปสู่ด้านความมั่นคง นอกจากนี้ ประชาชนเกาหลีใต้ยังรณรงค์ต่อต้านสินค้าญี่ปุ่น

แม้รัฐบาลเกาหลีใต้ยังไม่เริ่มกระบวนการยึดทรัพย์สินบริษัทญี่ปุ่นในเกาหลีใต้ เพื่อนำเงินไปจ่ายให้แก่คนงานบังคับเกาหลีหรือครอบครัวของผู้เสียชีวิต ในเมื่อบริษัทดังกล่าวไม่ยอมจ่ายค่าชดเชย แต่รัฐบาลญี่ปุ่นก็วางแผนการใช้มาตรการตอบโต้ไว้ ถ้าการดำเนินการดังกล่าวเกิดขึ้นจริงย่อมเป็นไปได้ที่ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสองอาจอยู่ในภาวะตึงเครียด นับตั้งแต่การสถาปนาความสัมพันธ์ใน ค.ศ. 1965 อันไม่ก่อผลดีต่อทั้ง 2 ฝ่ายและประเทศอื่นในภูมิภาคด้วย

4.4 ความทรงจำร่วม อัตลักษณ์ชาติ และนโยบายต่างประเทศเกาหลีใต้ จากกรณีข้อพิพาททางประวัติศาสตร์กับญี่ปุ่น

เมื่อย้อนดูประวัติศาสตร์ของเกาหลีนับตั้งแต่สมัยโบราณเป็นต้นมา ย่อมเห็นประสบการณ์สำคัญที่เกาหลีได้รับและเผชิญ เช่น การรุกรานจากอาณาจักรเพื่อนบ้านและชาติตะวันตก การตกเป็นอาณานิคมญี่ปุ่น (ค.ศ. 1910-1945) การแบ่งแยกออกเป็น 2 ส่วน สงครามเกาหลี (ค.ศ. 1950-1953) การปกครองในยุครัฐบาลเผด็จการพลเรือนและทหาร การพัฒนาสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรม เหตุการณ์ล้อมปราบที่เมืองกวางจู (Gwangju) และการเปลี่ยนผ่านสู่ประชาธิปไตย ประสบการณ์ดังกล่าวมีทั้งเรื่องเศร้าและเรื่องภาคภูมิใจ สำหรับประสบการณ์ที่เกาหลีตกเป็นเหยื่อ ดังกรณีการตกเป็นอาณานิคมญี่ปุ่นและสงครามเกาหลี ประสบการณ์เหล่านี้ได้กลายเป็นแกนกลางของจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์เกาหลีในเวลาต่อมา นอกจากนี้ การที่เกาหลีอยู่ในสถานะเป็นรองชาติที่มีอำนาจมากกว่า และอยู่ในภาวะที่ไม่สามารถขัดขืนได้ ก็เป็นองค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งของความทรงจำและอัตลักษณ์ร่วมของคนเกาหลี (Kim, 2013; Schwartz & Kim, 2002) ดังในอดีตคนเกาหลีมองดินแดนของตนเปรียบได้กับกุ้งที่อยู่ท่ามกลางวาฬ (a shrimp among whales) อาจถูกอาณาจักรที่มีอำนาจเหนือกว่าคุกคามและเข้ายึดครองได้

ถ้าพิจารณาในเชิงวัฒนธรรม คนเกาหลีมีความรู้สึกของฮัน (*han*) ซึ่งใกล้เคียงกับคำว่า “ความคับแค้นใจ (resentment)” อันเป็นความซับซ้อนของลักษณะพื้นฐานทางสังคมที่มีร่วมกันของคนเกาหลี (Korean ethos) ไม่เพียงมีแต่ความรู้สึกโกรธที่มีต่อความอยุติธรรม ความสิ้นหวังที่มีต่อความไม่เท่าเทียมกัน และความขมขื่นที่มีต่อการถูกเอารัดเอาเปรียบ แต่รวมถึงการตำหนิตนเองด้วย (Kim, 2013) ดังในช่วงญี่ปุ่นยึดครอง คนเกาหลีมองเป็นความอ่อนแอของเกาหลี

จึงไม่สามารถตำหนิใครนอกจากคนเกาหลีเอง แม้ความรู้สึกในเชิงวัฒนธรรมของอันปลุกฝังให้ยอมจำนนต่อความอ่อนแอ แต่ในบางสถานการณ์คนเกาหลีกลับรวมตัวกันต่อต้าน ดังนั้น อันและการต่อต้านจึงเป็นสิ่งที่ไปด้วยกัน โดยอันเปรียบได้กับแผนที่ความคิด (mind map) ส่วนการต่อต้านเปรียบได้กับแผนปฏิบัติการ ทั้ง 2 ส่วนนี้ ถือเป็นองค์ประกอบของความทรงจำร่วมด้วย (Kim, 2013) ดังในช่วงญี่ปุ่นยึดครอง ญี่ปุ่นต้องเผชิญการต่อต้านและการเรียกร้องเอกราชของคนเกาหลีหลายครั้ง เช่น ขบวนการ 1 มีนาคม (March First Movement) ขบวนการชินกันฮเว (Shinganhoe) และการเคลื่อนไหวของกลุ่มคอมมิวนิสต์

ความโศกเศร้าและความอับอายที่มีต่อตนเองและครอบครัว ตามลักษณะสังคมดั้งเดิมของเกาหลี กอปรกับภาวะสงครามเย็นที่เกาหลีใต้และญี่ปุ่นต้องร่วมมือกันต้านภัยคุกคามจากจีนและสหภาพโซเวียต ประเด็นนางบำเรอสงครามจึงไม่ได้ถูกหยิบยกมาถกเถียงถึงข้อเท็จจริงต่อมาเมื่อการเผชิญหน้าระหว่างมหาอำนาจอ่อนคลายลง ประชาสังคม (civil society) ในเกาหลีใต้เข้มแข็งขึ้น รวมทั้งนางบำเรอสงครามเริ่มเปิดเผยตนเอง ประเด็นการกระทำผิดของญี่ปุ่นในช่วงการยึดครองเกาหลีจึงเปิดเผยสู่สาธารณะ ดังในญี่ปุ่นเนื้อหาเกี่ยวกับนางบำเรอสงครามปรากฏในแบบเรียนประวัติศาสตร์ระดับมัธยมศึกษาในช่วงต้นทศวรรษที่ 1990 แต่เนื้อหาถูกตัดทอนในขั้นตอนการกลั่นกรอง (Ishikida, 2005) ส่วนเนื้อหาแบบเรียนประวัติศาสตร์ระดับมัธยมศึกษาในเกาหลีใต้ช่วงปลายทศวรรษที่ 1970 ได้แสดงโดยนัยถึงนางบำเรอสงครามเกาหลี โดยเฉพาะผู้หญิงที่ถูกบังคับไปยังแนวหน้า (Soh, 2008) นอกจากนั้น การประท้วงของนางบำเรอสงครามหน้าสถานทูตญี่ปุ่นในเกาหลีใต้ทุกวันพุธนับตั้งแต่ ค.ศ. 1992 เป็นต้นมา จึงเท่ากับเป็นการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับนางบำเรอสงคราม และการกระทำผิดของญี่ปุ่นต่อเกาหลีถูกเผยแพร่จากความทรงจำส่วนบุคคลไปสู่ความทรงจำร่วมโดยตรงมากขึ้น รวมทั้งตอกย้ำความมุ่งมั่นในการเรียกร้องความเป็นธรรมจากรัฐบาลญี่ปุ่น เมื่อรัฐบาลญี่ปุ่นบ่นเบี้ยวในการแก้ไขปัญหาในวันที่ 14 ธันวาคม ค.ศ. 2011 ซึ่งถือเป็นการชุมนุมครบรอบ 1,000 ครั้ง ในการเรียกร้องความเป็นธรรมประเด็นนางบำเรอสงคราม ผู้ชุมนุมจึงนำอนุสาวรีย์นางบำเรอสงครามไปตั้งหน้าสถานทูตญี่ปุ่น โดยโบหน้าจ้องมองไปที่อาคารสถานทูต ซึ่งสื่อถึงการตำหนิรัฐบาลญี่ปุ่นที่ปฏิเสธความรับผิดชอบและการแก้ไขปัญหา หรือแม้แต่การแสดงออกถึงการขอโทษ รูปนางบำเรอสงครามที่นั่งบนเก้าอี้จึงเสมือนการรอคอยการแสดงความรับผิดชอบของญี่ปุ่น และคำขอใช้สำหรับความทุกข์ขี้ญี่ที่ได้รับ (Kim, 2014) อนุสาวรีย์นางบำเรอสงครามนี้จึงเป็นการส่งผ่านความทรงจำของคนในยุคเกาหลีตกเป็นอาณานิคมไปสู่คนเกาหลีรุ่นหลังที่ไม่ได้สัมผัสกับเหตุการณ์โดยตรง

ความทรงจำในช่วงญี่ปุ่นยึดครองเกาหลี ไม่ว่ากรณีนางบำเรอสงคราม คนงานบังคับ และการตัดทวงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ อันทำให้คนเกาหลีมองญี่ปุ่นเป็นผู้รุกรานนั้น ไม่ถือว่าเป็นองค์ประกอบเดียวในการสร้างอัตลักษณ์ของเกาหลี เพราะมนุษย์และรัฐต้องผ่านเหตุการณ์

ต่าง ๆ มาในแต่ละช่วงเวลา เหตุการณ์และประสบการณ์ที่สำคัญหรือควรแก่การจดจำและระลึกถึง จึงขึ้นอยู่กับความคิดสรรของแต่ละบุคคล สังคม และรัฐ เพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายที่แตกต่างกัน ภายหลังจากสงครามเกาหลีอันเป็นภาพโศกนาฏกรรมที่คนเกาหลีสู้รบกันเอง การพัฒนาเศรษฐกิจในสมัยประธานาธิบดีปักจองฮี ซึ่งถือเป็นความภาคภูมิใจประการหนึ่ง เนื่องจากประเทศได้ก้าวสู่ความเป็นสมัยใหม่อย่างรวดเร็ว ความก้าวหน้าด้านอุตสาหกรรมและเทคโนโลยี นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1980 เป็นต้นมาถูกยอมรับว่าอยู่ในระดับเทียบเคียงกับญี่ปุ่น และประเทศตะวันตก อัตลักษณ์ของเกาหลีใต้จึงไม่ใช่ประเทศกำลังพัฒนาอีกต่อไป แต่เป็นประเทศที่พัฒนาแล้ว ดังการเข้าเป็นสมาชิกองค์การเพื่อความร่วมมือทางเศรษฐกิจและการพัฒนา (OECD) ใน ค.ศ. 1996

ในทำนองเดียวกัน ผลจากระบบการเมืองเกาหลีใต้เปลี่ยนผ่านสู่ประชาธิปไตยในปลายทศวรรษที่ 1980 ประชาชนได้รับหลักประกันด้านสิทธิและเสรีภาพ รัฐบาลอยู่ภายใต้การตรวจสอบและรับผิดชอบต่อประชาชน ค่านิยมประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชนได้รับการรับรองและยึดถือปฏิบัติ ดังนั้น การเคลื่อนไหวของประชาชนและองค์กรต่าง ๆ จึงมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจและการกำหนดนโยบายของรัฐบาล เมื่ออัตลักษณ์รัฐบาลเปลี่ยนจากอำนาจนิยมไปเป็นประชาธิปไตย การดำเนินท่าทีต่อญี่ปุ่นอันเนื่องจากปัญหาเหตุการณ์ในอดีตจึงเกิดขึ้นในสมัยรัฐบาลประชาธิปไตย ดังสมัยประธานาธิบดีคิมยองซัม (Kim Young-sam) ที่รัฐบาลเกาหลีใต้ตัดสินใจรื้อถอนอาคารสำนักงานผู้สำเร็จราชการญี่ปุ่น (Japanese Government-General Building) ที่กรุงโซล เนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองกรุงโซลครบรอบ 600 ปี ใน ค.ศ. 1994 เพื่อเป็นการทำลายมรดกอาณานิคมญี่ปุ่น (Lee, 2019b) หรือในช่วงประธานาธิบดีโนมูฮย็อน มีความเคลื่อนไหวเอาผิดผู้ที่ร่วมมือกับญี่ปุ่นในช่วงการยึดครองเกาหลีเป็นอาณานิคม โดยบุคคลที่อยู่ในข่ายเป็นฝ่ายอนุรักษนิยม เช่น ผู้ดำรงตำแหน่งสำคัญในกองทัพ นักธุรกิจ และนายทุนที่ดิน จากการเปิดเผยขององค์กรภาคประชาชนในเดือนสิงหาคม ค.ศ. 2005 หนึ่งในผู้มีรายชื่อดังกล่าว คือ อดีตประธานาธิบดีปักจองฮีรวมอยู่ด้วย (วิเชียร อินทะสี, 2556) เน้นอนว่าการเคลื่อนไหวนี้ย่อมก่อผลกระทบต่อบักคินฮย็อง ซึ่งเป็นบุตรสาวของอดีตประธานาธิบดีปักจองฮี และเป็นผู้นำพรรคฝ่ายค้านในขณะนั้น

นอกจากนั้น การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งของเกาหลีใต้ก็คือ การแสวงหาและการสร้างอัตลักษณ์การเป็นมหาอำนาจขนาดกลาง (middle power) ถ้าพิจารณาที่ทรัพยากรอำนาจ จากสถิติเกือบทั้งหมดของเกาหลีใต้ต้องถือว่าเกาหลีใต้เป็นมหาอำนาจขนาดกลาง นับตั้งแต่เมื่อ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา (Lee, 2015) ผู้นำเกาหลีใต้ตั้งแต่สมัยประธานาธิบดีคิมแดจุง (Kim Dae-jung) เป็นต้นมา ได้แสดงบทบาทและการดำเนินนโยบายต่างประเทศเชิงรุก (proactive foreign policy) เช่น การสร้างความร่วมมือกับต่างประเทศในกระแสโลกาภิวัตน์ ความร่วมมือเพื่อการพัฒนา การเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจแบบสีเขียว (green growth) การเป็นเจ้าภาพการประชุมสุดยอดผู้นำกลุ่ม G 20 ค.ศ. 2010 และการสนับสนุนเครือข่ายของประเทศมหาอำนาจ

ขนาดกลางที่เรียกว่า MIKTA ซึ่งประกอบด้วยเม็กซิโก อินโดนีเซีย เกาหลีใต้ ตุรกี และออสเตรเลีย ในรอบ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา จึงประเมินได้ว่าการสร้างอัตลักษณ์การเป็นมหาอำนาจขนาดกลางมีความก้าวหน้า โดยเกาหลีใต้ได้แสดงบทบาทผู้นำในการประชุม และการเชื่อมต่อทั้งในระดับภูมิภาคและในระดับโลก (Sohn, 2020) การเปลี่ยนสถานะสู่การเป็นมหาอำนาจขนาดกลาง จึงเกื้อกูลต่อสถานะและบทบาทที่สูงขึ้นของเกาหลีใต้ในเวทีระหว่างประเทศ รวมทั้งกระแสวัฒนธรรมเกาหลี (Korean Wave) ยังเสริมสร้างภาพลักษณ์และการทูตสาธารณะ (public diplomacy) ที่ส่งผลต่อความเชื่อมั่นของเกาหลีใต้ในการกดดันให้ญี่ปุ่นปรับเปลี่ยนท่าทีในการแก้ไขข้อพิพาททางประวัติศาสตร์ร่วมกัน

แม้อัตลักษณ์เกาหลีในช่วงตกเป็นอาณานิคมถูกมองทั้งภายในและภายนอกว่าเกาหลีอ่อนแอ แต่เมื่อก้าวสู่ศตวรรษที่ 1980 อัตลักษณ์ของเกาหลีใต้ได้ถูกมองว่าเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ (newly-industrialized economy) และมีระบอบประชาธิปไตยมั่นคง แน่หนอว่าบรรดาอัตลักษณ์เหล่านี้เชื่อมโยงกับความรู้สึกชาตินิยม (nationalism) หรือความชื่นชมในชาติหรือดินแดนตนเอง ดังที่นักวิชาการตั้งข้อสังเกตว่าชาตินิยมเป็นการเคลื่อนไหวทางอุดมการณ์ เพื่อการบรรลุและรักษาความเป็นอิสระ เอกภาพ และอัตลักษณ์ของชาติ (Smith, 2010) การรำลึกวันได้รับเอกราชซึ่งตรงกับวันที่ 15 สิงหาคมของทุกปี จึงกลายเป็นโอกาสที่รัฐบาลเกาหลีใต้ปลุกความรู้สึกชาตินิยม และการนำเสนอความทรงจำในอดีตที่ญี่ปุ่นยึดครองเกาหลีเป็นอาณานิคม การกระทำของญี่ปุ่นที่ขัดต่อหลักมนุษยธรรม การเรียกร้องให้ญี่ปุ่นขอโทษอย่างเป็นทางการ และการชดเชยค่าเสียหายต่อคนเกาหลี ไม่ว่าจะเป็นกรณีนางบำเรอสงครามและคนงานบังคับเกาหลี

นอกจากนั้น ขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อความเป็นธรรมแก่นางบำเรอสงครามทั้งในเกาหลีใต้และต่างประเทศ ต่างได้ต่อสู้เรียกร้องและแสดงจุดยืนต่อรัฐบาลญี่ปุ่นตลอดมานับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1980 อนุสาวรีย์นางบำเรอสงครามซึ่งถือเป็นภาพความทรงจำ นอกจากตั้งอยู่ที่เกาหลีใต้แล้ว ยังปรากฏตั้งอยู่ที่สวนสาธารณะในสหรัฐอเมริกา เยอรมนี และออสเตรเลีย เพื่อกดดันรัฐบาลญี่ปุ่นให้ยอมรับและแก้ไขการกระทำที่ผิดพลาด โดยคำนึงถึงหลักมนุษยธรรม ในสังคมประชาธิปไตยทั่วไป การแสดงความคิดเห็นและการแสดงออกถึงความต้องการของประชาชนถือเป็นสิ่งที่รัฐบาลต้องรับฟัง กรณีความตกลงที่รัฐบาลปักคืบฮยเอกระทำไว้กับญี่ปุ่นเกี่ยวกับนางบำเรอสงครามจึงได้ถูกทบทวนโดยประธานาธิบดีมุนแฮอิน พร้อมกับการปรับท่าทีหรือนโยบายต่างประเทศต่อญี่ปุ่นต่างไปจากประธานาธิบดีปักคืบฮยเอ ด้วยการเรียกร้องให้รัฐบาลญี่ปุ่นปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของผู้ได้รับเคราะห์กรรม โดยในช่วงการเข้ารับตำแหน่งผู้นำเกาหลีใต้ ประธานาธิบดีมุนแฮอินยังเชิญนางบำเรอสงครามไปพบปะที่ทำเนียบประธานาธิบดีพร้อมแสดงการขอโทษที่รัฐบาลทำความตกลงที่ไม่เหมาะสมกับญี่ปุ่น (Hancocks, 2019) ซึ่งก็หมายถึงความตกลงที่รัฐบาลปักคืบฮยเอกระทำกับญี่ปุ่นใน ค.ศ. 2015 ต่อมาในช่วงพิธีศพนิมบกดง (Kim Bok-dong) นางบำเรอสงครามและนักต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมด้านสิทธิสตรี

เมื่อปลายเดือนมกราคม ค.ศ. 2019 ประธานาธิบดีมุนแฮอินให้คำมั่นสัญญาต่อนางบำเรอ สงครามชาวเกาหลีที่ยังมีชีวิตอยู่ 23 คน ในการแก้ไขประวัติศาสตร์ของประเทศให้ถูกต้อง (Kim & Seong, 2019) ซึ่งสิ่งที่ผู้นำเกาหลีใต้จะกระทำก็คือ การพยายามทำให้รัฐบาลญี่ปุ่น ยอมรับต่อการกระทำในสิ่งที่ผิดต่อเกาหลี พร้อมกับการขอโทษอย่างเป็นทางการและการชดเชย ความเสียหายที่เกิดขึ้น

ความพยายามของรัฐบาลมุนแฮอินจะประสบความสำเร็จหรือไม่นั้น เมื่อมองย้อนไปถึง การแก้ไขปัญหาระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่นเกี่ยวกับประเด็นในอดีตก็ดูเหมือนกับการย่ำเท้า อยู่กับที่ เพราะในญี่ปุ่นเองนับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1980 คนรุ่นใหม่ได้เข้ามามีบทบาทแทนคน รุ่นก่อนหน้า จึงไม่มีประสบการณ์ตรงเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่ญี่ปุ่นยึดครองประเทศเพื่อนบ้าน การเปิดฉากสงครามเอเชียและแปซิฟิก (Asia-Pacific War) และไม่มีความรู้สึกถึงการต้อง รับผิดชอบ แต่ยอมรับว่าสงครามเป็นสิ่งไม่ดี ภาพในความทรงจำเกี่ยวกับญี่ปุ่นก็คือ การเป็น ประเทศมั่งคั่งและสงบสุข ไม่ได้เอาเปรียบประเทศหรือชาติอื่นใด สงครามเอเชียและแปซิฟิก ก็มีลักษณะไม่ต่างไปจากสงครามปลดปล่อย ดังสงครามเรียกร้องเอกราชของประเทศในเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ในศตวรรษที่ 20 (Duss, 2017) ดังนั้น อัตลักษณ์ชาติที่ญี่ปุ่นประกอบร่างขึ้น ก็คือ ประชาชนมีความภาคภูมิใจและมีความรักชาติ โดยผ่านระบบการศึกษาและตำราเรียน โดยเฉพาะการปรับแก้เนื้อหาตำราเรียนประวัติศาสตร์ ตามความต้องการของนักวิชาการและ นักการเมืองแนวอนุรักษนิยม เพื่อหลีกเลี่ยงการมองว่าญี่ปุ่นกระทำการรุกรานประเทศเพื่อนบ้าน (Duss, 2017)

ข้อพิพาทเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีตระหว่างเกาหลีใต้ซึ่งรวมถึงจีนกับญี่ปุ่นนั้น ก็เหมือน ดังที่นักวิชาการมองว่าเป็นสงครามประวัติศาสตร์ (history wars) ซึ่งแสดงถึงความรู้สึกที่ฝังลึก และความโกรธที่เกิดขึ้นในเกาหลีในช่วงญี่ปุ่นยึดครองเป็นอาณานิคม เช่นเดียวกับในจีนที่ กองทัพญี่ปุ่นยึดครอง ความขัดแย้งเกี่ยวกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์เหล่านี้ สะท้อนถึง ความรู้สึกที่ว่าญี่ปุ่นสร้างความอับอายให้ ยิ่งไปกว่านั้นญี่ปุ่นยังไม่ได้ขอโทษและยังคงสร้าง ความรู้สึกอับอายให้อยู่ เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ถือไม่ใช่สิ่งที่นักวิชาการเท่านั้นเขียนหรือนำเสนอ แต่บุคคลอื่นก็สามารถเขียนหรือนำเสนอได้ ซึ่งก็เช่นเดียวกับความทรงจำ (Duss, 2017) ฉะนั้น ถ้าผู้นำดังกรณีนายกรัฐมนตรีอาเบะละเว้นการให้ความสำคัญต่อข้อเท็จจริง โดยมุ่งเน้น การฟื้นฟูความภาคภูมิใจและความรักชาติ ขณะเดียวกันก็ต้องการแก้ไขปัญหาคความสัมพันธ์ กับเกาหลีใต้และจีน แต่กลับไม่ให้ความสำคัญหรือปฏิเสธกรณีนางบำเรอสงครามและคนงาน บังคับ เพราะกังวลกับเสียงสนับสนุนภายในประเทศมากกว่า สงครามประวัติศาสตร์หรือ ข้อพิพาทเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีต จึงยอมดำรงอยู่หรือหลอกหลอนต่อไป ตราบเท่าที่ ความทรงจำร่วมของผู้ถูกกระทำ ซึ่งส่งผ่านไปยังคนรุ่นถัดไป ไม่ได้ถูกลบเลือนด้วยความเป็นธรรม

5. บทสรุปและอภิปรายผล

ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่าความทรงจำร่วมของคนเกาหลีใต้เกี่ยวกับเหตุการณ์ในช่วงญี่ปุ่นยึดครอง โดยเฉพาะประเด็นนางบำเรอสงครามและคณางานบังคับเกาหลี ซึ่งสื่อสารและถ่ายทอดกันมาในรูปแบบต่างๆ มีอิทธิพลต่ออัตลักษณ์ชาติและความรู้สึกชาตินิยม ในการเรียกร้องให้ญี่ปุ่นขอโทษอย่างเป็นทางการ และจ่ายค่าชดเชยให้แก่ผู้ได้รับเคราะห์กรรม ขณะเดียวกันยังมีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายต่างประเทศ ดังประธานาธิบดีมุนแจอินทบทวนความตกลงระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น ค.ศ. 2015 ซึ่งได้กระทำในช่วงประธานาธิบดีปักคึนฮยเป็นผู้นำเกาหลีใต้ ข้อพิพาทเหตุการณ์ในอดีตหรือสงครามประวัติศาสตร์ระหว่างประเทศเพื่อนบ้านทั้งสองนับเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างยาวนาน และอาจดำรงอยู่ต่อไปอีก ถ้าญี่ปุ่นยังล้มเหลวในการแก้ไขประเด็นทางประวัติศาสตร์กับเกาหลีใต้ ด้วยเหตุจากความทรงจำร่วม อัตลักษณ์ และความรู้สึกชาตินิยมของญี่ปุ่นที่ประกอบสร้างขึ้น ข้อเรียกร้องของเกาหลีใต้ทำให้ญี่ปุ่นขอโทษและจ่ายค่าชดเชยชดเชยอย่างต่อเนื่อง เช่นเดียวกับความรู้สึกอับอายของคนเกาหลีใต้ อันเป็นผลจากการกระทำของญี่ปุ่นในอดีต คำพิพากษาของศาลฎีกาเกาหลีใต้เมื่อเดือนตุลาคม ค.ศ. 2018 ให้บริษัทญี่ปุ่นจ่ายค่าชดเชยแก่คณางานบังคับเกาหลี และคำพิพากษาของศาลเกาหลีใต้เมื่อเดือนมกราคม ค.ศ. 2021 ให้รัฐบาลญี่ปุ่นจ่ายค่าชดเชยแก่นางบำเรอสงคราม ซึ่งฝ่ายญี่ปุ่นไม่ยอมรับคำพิพากษาดังกล่าว ถ้าเกิดกรณีเกาหลีใต้ดำเนินการบังคับคดีด้วยการยึดทรัพย์สินของบริษัทและรัฐบาลญี่ปุ่นที่มีในเกาหลีใต้ เพื่อขายทอดตลาดและนำเงินไปจ่ายให้ฝ่ายโจทก์ในคดี ความสัมพันธ์ระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่นอาจอยู่ในภาวะตึงเครียดที่สุด เมื่อกล่าวโดยสรุปการนำแนวคิดความทรงจำร่วมและอัตลักษณ์ชาติ มาเป็นกรอบในการวิจัยการดำเนินท่าทีของเกาหลีใต้และญี่ปุ่น ในประเด็นนางบำเรอสงครามและคณางานบังคับเกาหลีนั้น ถือว่าสามารถอธิบายและสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่น แม้แนวคิดความทรงจำร่วมถูกตั้งข้อสังเกตว่าไม่อยู่ในกระแสหลักของการศึกษารัฐศาสตร์ เมื่อเปรียบเทียบกับสาขาวัฒนธรรมศึกษา ประวัติศาสตร์ และสังคมวิทยา ซึ่งแนวคิดความทรงจำร่วมเข้าไปมีบทบาทมาก (Langenbacher & Shain, 2010)

นอกจากนั้น ผลการวิจัยนี้ถือว่าสอดคล้องกับการวิจัยของนักวิชาการคนอื่น ๆ ดังเช่น ผลการศึกษาที่มีข้อสรุปว่าความทรงจำทางประวัติศาสตร์เป็นประเด็นการโต้แย้งทางการเมืองและการทูตในเอเชียตะวันออก รวมทั้งเป็นอุปสรรคประการหนึ่งในการสร้างความร่วมมือในระดับภูมิภาค ในกรณีเกาหลีใต้ความทรงจำในอดีตถือว่าเชื่อมโยงกับกระแสชาตินิยมในเกาหลีใต้ ความรู้สึกที่ว่าถูกญี่ปุ่นกดขี่และเอารัดเอาเปรียบในช่วงการยึดครองเป็นอาณานิคม ได้เป็นปัจจัยปลุกเร้ากระแสชาตินิยมในเกาหลีใต้ในระยะเวลาถัดมา (Park, 2008) ผลการศึกษาของนักวิชาการที่ระบุว่า การนำอนุสาวรีย์นางบำเรอสงครามไปตั้งบริเวณด้านหน้าสถานทูตญี่ปุ่นในเกาหลีใต้เป็นการถ่ายทอดและการรำลึกความทรงจำในเรื่องดังกล่าวมีความเป็นสถาบัน โดยการมุ่ง

เรียกร้องความเป็นธรรมของผู้ได้รับเคราะห์กรรมและบรรดาองค์กรที่ไม่ใช่ภาครัฐ (NGOs) (Schwartz & Kim, 2002) สำหรับในประเด็นคนงานบังคับเกาหลี ความสำคัญในการแก้ไขข้อพิพาทดังกล่าว เจตนากรณีทางการเมืองของผู้นำทั้งเกาหลีใต้และญี่ปุ่น นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการแก้ไขปัญหา การสร้างความปรองดองและความร่วมมือกัน ซึ่งก็สอดคล้องกับที่นักวิชาการสรุปผลการศึกษาไว้ว่า การทำให้ความทรงจำที่เข้มข้นในอดีตสิ้นสุดลง ต้องขึ้นอยู่กับ การดำเนินการทางการเมือง นอกจากนั้น การเปลี่ยนผ่านสู่ประชาธิปไตยของเกาหลีใต้ในปลายทศวรรษที่ 1980 ถือเป็นแรงผลักดันสำคัญที่รัฐบาลและประชาสังคมในเกาหลีใต้กระตือรือร้น ในการสะสางการกระทำที่เป็นการละเมิดสิทธิมนุษยชนทั้งภายในและภายนอกเกาหลีใต้ (Park, 2007)

แม้รัฐบาลเกาหลีใต้และญี่ปุ่นต่างยืนยันในท่าทีมองไปในอนาคต แต่สิ่งที่สำคัญก็คือ การยอมรับข้อเท็จจริง การสร้างความเข้าใจร่วมกัน และการเจรจาเพื่อแก้ไขข้อพิพาทเหตุการณ์ในอดีตระหว่างกัน โดยการขอโทษต้องกระทำอย่างเป็นทางการและจริงจัง คำแถลงการณ์และการกระทำต้องคงเส้นคงวา สอดคล้องกัน และเป็นฉันทามติ การขอโทษถ้าเป็นไปอย่างจริงจัง ย่อมสามารถฟื้นฟูความสัมพันธ์ที่ถูกทำลายให้กลับเป็นปรกติได้ เพราะการขอโทษนำมาซึ่ง การขจัดความรู้สึกอับอาย และเกิดการให้อภัยจากผู้ถูกกระทำ ก่อนนำไปสู่การสมัคสมานและการปรองดองกัน แต่การขอโทษจะก่อผลลัพธ์ดังกล่าวได้ ผู้กระทำผิดไม่จำเป็นต้องเป็นบุคคล กลุ่มบุคคล หรือรัฐ นอกจากการยอมรับในสิ่งที่ได้กระทำแล้ว จำเป็นต้องแสดงความรับผิดชอบต่อการกระทำนั้นด้วย (Lazare, 1995; Tavuchis, 1991) ด้วยเหตุนี้ การที่ผู้นำญี่ปุ่นแสดงความเสียใจหรือขอโทษจึงถูกมองจากเกาหลีใต้และจีนว่าไม่มีความจริงใจ เพราะผู้นำและเจ้าหน้าที่ระดับสูงของรัฐบาลญี่ปุ่นยังไปคารวะศาลเจ้ายาซุกุนิ (Yasukuni Shrine) และยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับการแก้ไขหรือบิดเบือนเนื้อหาตำราเรียนประวัติศาสตร์ (Shibata, 2018) ดังนายกรัฐมนตรีมิยาซาวาก้าวแสดงความเสียใจกรณีนางบำเรอสงครามในช่วงเดินทางเยือนเกาหลีใต้เมื่อ ค.ศ. 1992 แต่เขากลับเดินทางอย่างลับ ๆ ไปคารวะศาลเจ้ายาซุกุนิ ซึ่งเป็นศาลเจ้าที่สร้างขึ้นเพื่อรำลึกผู้สละชีวิตเพื่อญี่ปุ่น ในจำนวนนั้นยังรวมถึงผู้ที่ศาลตัดสินว่าเป็นอาชญากรสงครามสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ดังนั้น เมื่อผู้นำหรือเจ้าหน้าที่ระดับสูงของรัฐบาลญี่ปุ่นเดินทางไปศาลเจ้าแห่งนี้ ประเทศเพื่อนบ้านจึงไม่พอใจ เพราะถือเป็นการไปคารวะผู้ที่ก่อสงครามและเป็นการแสดงความนิยมชมชอบลัทธิทหารนิยม (militarism) ซึ่งสร้างความเสียหายแก่ประเทศเพื่อนบ้าน ยิ่งในสมัยจุนิชิโร โคอิซุมิ (Junichiro Koizumi) เป็นนายกรัฐมนตรี เขาได้ไปคารวะศาลเจ้ายาซุกุนิ ทุกปี ท่ามกลางการประท้วงของประเทศเพื่อนบ้านโดยเฉพาะเกาหลีใต้และจีน (Nakata & Ito, 2006) ส่วนนายกรัฐมนตรีอาเบะเดินทางไปคารวะศาลเจ้าแห่งนี้ใน ค.ศ. 2013 ส่วนในปีถัดๆ มา มีบุคคลระดับรัฐมนตรีในรัฐบาลไปคารวะศาลเจ้าดังกล่าว

การทำให้ข้อพิพาทเหตุการณ์ในอดีตระหว่างเกาหลีใต้กับญี่ปุ่นยุติลง ถ้าญี่ปุ่นดำเนินการปรับทำที่และให้ความสำคัญกับข้อเรียกร้องของเกาหลีใต้ ด้วยการขอโทษและการแสดงความรับผิดชอบต่อสิ่งที่กระทำในช่วงการยึดครอง ญี่ปุ่นจำเป็นต้องแสวงหาฉันทามติจากฝ่ายต่างๆ ด้วยการยึดและยอมรับข้อเท็จจริง อาจไม่ใช่เรื่องง่าย ดังการจัดข้อสังเกตถึงปฏิกิริยาตอบโต้ อย่างรุนแรงจากฝ่ายอนุรักษนิยมในญี่ปุ่น ที่หวงใยต่ออัตลักษณ์และความภาคภูมิใจ ของชาติ ถ้ามีการขอโทษอย่างเป็นทางการหรือรัฐสภาผ่านมติดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ จึงนำไปสู่ข้อเสนอที่ว่า การขอโทษอย่างเป็นทางการไม่ถือเป็นแนวทางเหมาะสม ในการสร้างความปรองดองระหว่างญี่ปุ่นกับประเทศเพื่อนบ้านที่มีข้อพิพาทกัน (Lind, 2009) แต่ข้อเสนอดังกล่าวได้ถูกโต้แย้งด้วยเหตุผลที่ว่า การอภิปรายในระดับชาติ การให้การศึกษา และการขอโทษอย่างเป็นทางการถือเป็นสิ่งจำเป็น เนื่องจากไม่ใช่เฉพาะเป็นการแสดงออกถึงการกระทำในสิ่งที่ถูกต้องทางศีลธรรมเท่านั้น แต่ยังเป็นการช่วยให้คนญี่ปุ่นยอมรับกับสิ่งที่ประเทศของเขากระทำในอดีต สิ่งเหล่านี้ต่างหากที่ช่วยไม่ให้ปฏิกิริยาตอบโต้ อย่างรุนแรงจากฝ่ายอนุรักษนิยมได้รับการยอมรับจากคนส่วนใหญ่ (Doi, 2009) ดังนั้น การที่ระบอบการเมืองญี่ปุ่นเป็นประชาธิปไตยที่มั่นคง การแสวงหาฉันทามติผ่านการอภิปราย และการให้การเรียนรู้ถึงสิ่งที่เกิดขึ้นจริง จึงน่าเป็นสิ่งที่เหมาะสมมากกว่าการไม่ยอมรับข้อเท็จจริง หรือการปิดความรับผิดชอบให้ผ่านพ้นไป เพราะถ้าละเลยในสิ่งดังกล่าว การปะทุของข้อพิพาทเหมือนดังในช่วง ค.ศ. 2017-2020 ก็คงต้องเกิดขึ้นอีก

เอกสารอ้างอิง/References

- วิเชียร อินทะสี. (2551). นโยบายต่างประเทศของญี่ปุ่นต่อเกาหลีในช่วงการยึดครองและช่วงหลังการได้รับเอกราชจากญี่ปุ่น. สถาบันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิเชียร อินทะสี. (2556). ปักคิ่นฮเย: ชัยชนะในรอบทศวรรษของฝ่ายอนุรักษนิยม ในการเลือกตั้งประธานาธิบดีเกาหลีใต้. *กระแสเอเชีย* 2012/1, 29-45.
- วิเชียร อินทะสี. (2561). เกาหลีในช่วงอลหม่าน ค.ศ. 1864-1953: การรุกรานจากต่างชาติ การตกเป็นอาณานิคม การแบ่งแยกและสงครามเกาหลี. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- Assmann, J. (2011a). Communicative and cultural memory. In P. Meusburger, M. Heffernan, & E. Wunder (Eds.), *Cultural memories: The geographical point of view* (pp. 15-27). Springer.
- Assmann, J. (2011b). Moses the Egyptian: The memory of Egypt in western monotheism, and "collect memory and cultural identity. In J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy (Eds.), *The collective memory reader* (pp. 209-215). Oxford University Press.
- Berger, T. U. (1996). Norms, identity and national security in Germany and Japan. In P. J. Katzenstein (Ed.), *The culture of national security: Norms and identity in world politics* (pp. 317-356). Columbia University Press.
- Bloom, W. (1993). *Personal identity, national identity and international relations*. Cambridge University Press.
- Bridges, B. (1993). *Japan and Korea in the 1990s: From antagonism to adjustment*. Edward Elgar.
- Chang, M. (2009). The politics of an apology: Japan and resolving the "comfort women" issue. *Harvard International Review*, 31(3), 34-47.
- Choe, S. H. (2012, August 10). South Korean's visit to disputed islets angers Japan. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2012/08/11>
- Choe, S. H. (2015, November 1). Leaders of South Korea and Japan meet in effort to mend ties. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2015/11/02>
- Chung, C. S. (1997). The origin and development of the military sexual slavery problem in imperial regime. *Positions*, 5(1), 219-253.
- Doi, A. (2009). It's never too late to say you're sorry. *Foreign Affairs*, 88(5), 171-172.

- Duss, P. (2017). Introduction: History wars in postwar East Asia, 1945-2014. In M. Lewis (Ed.), *'History wars' and reconciliation in Japan and Korea: The roles of historians, artists and activists* (pp. 1-16). Palgrave Macmillan.
- Fine, G. A. (1996). Reputational entrepreneurs and the memory of incompetence: Melting supporters, partisan warriors and images of President Harding. *American Journal of Sociology*, 101(5), 1159-1193.
- Gillis, J. R. (1994). Introduction, memory and identity: The history of a relationship. In J. R. Gillis (Ed.), *Commemorations: The politics of national identity* (pp. 3-24). Princeton University Press.
- Hancocks, P. (2019, February 2). South Koreans take to the streets to pay respects to 'comfort women' activist Kim Bok-dong. *CNN*. <https://edition.cnn.com/2019/02/02>
- Ishikida, M. Y. (2005). *Toward peace: War responsibility, postwar compensation and peace movements and education in Japan*. iUniverse.
- Kim, B. H., & Seong, Y. C. (2019, January 30). Moon pays respects to former comfort woman Kim Bok-dong at funeral. *The Hankyoreh*. <http://english.hani.co.kr>
- Kim, H. J. (2019, July 16). Former Mitsubishi workers seek assets sale for forced labor. *ABC News*. <https://abcnews.go.com>
- Kim, M. K. (2013). On Korean Memory. *Memory Studies*, 6(2), 125-129.
- Kim, M. K. (2014). Human rights, memory and reconciliation: Korea-Japan relations. In A. Mihr & M. Gibney (Eds.), *The Sage handbook of human rights* (pp. 909-920). Sage Publications Inc.
- Kim, S. J. (2015, December 29). Victims unsatisfied with agreement. *The Korea Times*. <http://www.koreatimes.co.kr>
- Ku, Y. M. (2015). National interest or transnational alliances? Japanese policy on the comfort women issue. *Journal of East Asian Studies*, 15(2), 243-269.
- Kyodo. (2015, April 22). At summit, Abe expresses 'deep remorse' for WWII but stops short apologizing. *The Japan Times*. <https://www.japantimes.co.jp>
- Langenbacher, E., & Shain, Y. (2010). Introduction: Twenty-first-century memories. In E. Langenbacher & Y. Shain (Eds.), *Power and the past: Collective memory and international relations* (pp. 1-12). Georgetown University Press.
- Lazare, A. (1995). Go ahead, say you're sorry. *Psychology Today*, 28, 40-43, 76, 78.

- Lee, H. K. (2019b). *'Difficult heritage' in nation building: South Korea and post-conflict Japanese colonial occupation architecture*. Palgrave Macmillan.
- Lee, N. Y. (2019a). Women's redress movement for Japanese military sexual slavery: Decolonizing history, reconstituting subjects. In M. K. Kim (Ed.), *Korean memories and psych-historical fragmentation* (pp. 51-71). Palgrave Macmillan.
- Lee, S. J. (2015). South Korea's middle power activism and the retooling of its public diplomacy. In J. Melissen & Y. Sohn (Eds.), *Understanding public diplomacy in East Asia: Middle power in a troubled region* (pp. 107-130). Palgrave Macmillan.
- Lind, J. (2009). The perils of apology: What Japan shouldn't learn from Germany. *Foreign Affairs*, 88(3), 132-146.
- Luiselli, M. M. (2011). The ancient Egyptian scene of 'pharaoh smiting his enemies': An attempt to visualize cultural memory. In M. Bommas (Ed.), *Cultural memory and identity in ancient societies* (pp. 10-25). Continuum International Publishing Group.
- Ministry of Foreign Affairs of Japan. (1993). Statement by the Chief Cabinet Secretary Yohei Kono on the result of the study on the issue of 'comfort women.' <https://www.mofa.go.jp/policy/women/fund/state9308.html>
- Misztal, B. A. (2003). *Theories of social remembering*. England: Open University Press.
- Muller, J. W. (2004). Introduction: The power of memory, the memory of power and the power over memory. In J. W. Muller (Ed.), *Memory and power in post-war Europe* (pp. 1-35). Cambridge University Press.
- Murray, M. J. (2013). *Commemorating and forgetting: Challenges for the new Africa*. University of Minnesota Press.
- Nakata, H., & Ito, M. (2006, August 16). Defiant Koizumi visits Yasukuni. *The Japan Times*. <https://www.japantimes.co.jp/>
- Ock, H. J. (2018, October 31). Court orders Japan firm to compensate wartime force laborers. *The Korea Herald*. <http://www.koreaherald.com>
- Park, C. H. (2008). Historical memory and the resurgence of nationalism: A Korean perspective. In T. Hasegawa & K. Togo (Eds.), *East Asia's haunted present: Historical memory and the resurgence of nationalism* (pp. 190-203). Praeger Security International.

- Park, C. H. (2018). Sour partners: Japan and South Korea's uncomfortable compromise for cooperation. In J. D. J. Brown & J. Kingston (Eds.), *Japan's foreign relations in Asia* (pp. 218-232). Routledge.
- Park, S. W. (2007). The politics of remembrance: The case of Korean forced labors in the Second World War. In G. W. Shin, S. W. Park, & D. Yang (Eds.), *Rethinking historical injustice and reconciliation in Northeast Asia: The Korean experience* (pp. 55-74). Routledge.
- Poole, R. (2008). Memory, history and the claims of the past. *Memory Studies*, 1(2), 149-166.
- Prizel, I. (1998). *National identity and foreign policy: Nationalism and leadership in Poland, Russia and Ukraine*. Cambridge University Press.
- Schwartz, B., & Kim, M. K. (2002). Honor, dignity and collective memory: Judging the past in Korea and the United States. In K. A. Cerulo (Ed.), *Culture in mind: Toward a sociology of culture and cognition* (pp. 209-226). Routledge.
- Shibata, R. (2018). Apology and forgiveness in East Asia. In K. P. Clements (Ed.), *Identity, trust, and reconciliation in East Asia: Dealing with painful history to create a peaceful present* (pp. 271-297). Palgrave Macmillan.
- Shin, H. H., & Lee, J. (2018, November 29). South Korean court angers Japan with order to compensate wartime laborers. *Reuters*. <https://uk.reuters.com>
- Smith, A. A. (2010). *Nationalism: Theory, ideology, history* (2nd ed). Polity Press.
- Soh, C. H. (1996). The Korean 'comfort women': Movement for redress. *Asian Survey*, 36(12), 1226-1240.
- Soh, C. H. (2008). *The comfort women: Sexual violence and postcolonial memory in Korea and Japan*. University of Chicago Press.
- Sohn, Y. (2020). ROK and the middle power diplomacy. In C. I. Moon & M. J. Moon (Eds.), *Routledge handbook of Korean politics and public administration* (pp. 242-255). Routledge.
- Stephens, J. (2011). *Confronting postmaternal: Feminism, memory and care*. Columbia University Press.
- Tai, E. (2020). *Comfort women activism: Critical voices from perpetrator state*. Hong Kong University Press.

- Tavuchis, N. (1991). *Mea culpa: A sociology of apology and reconciliation*. Stanford University Press.
- Therien, J. P., & Mace G. (2013). Identity and foreign policy: Canada as a nation of the Americas. *Latin American Politics and Society*, 55(2), 150-168.
- Tiezzi, S. (2014, June 24). Japanese report on the Kono statement draws ire from Seoul, Beijing. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com>
- Tiezzi, S. (2015, December 30). "South Korea's 'comfort women' reject deal with Japan. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com>
- Wendt, A. (1996). Identity and structural change in international politics. In Y. Lapid & F. Kratochwil (Eds.), *The return of culture and identity in IR theory* (pp. 47-64). Lynne Rienner Publishers, Inc.
- Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.
- Winter, J., & Sivan, E. (2000). Setting the framework. In J. Winter & E. Sivan (Eds.), *War and remembrance in the twentieth century* (pp. 6-39). Cambridge University Press.
- WSJ Staff. (2015, December 28). Full text: Japan-South Korea statement on comfort women. *The Wall Street Journal*. <https://blogs.wsj.com>
- Yamaguchi, M. (2018, December 20). Japan again urges South Korea to overrule court's forced labor decision. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com>
- Yoon, M. H. (2020). Unfulfilled justice: Human rights restoration for the victims of Japanese military sexual slavery. In P. G. Min, T. R. Chung, & S. Yim (Eds.), *Japanese military sexual slavery: The transnational redress movement for the victims* (pp. 21-41). De Gruyter Oldenbourg.